

שיחזור של בית הכנסת העתיק בכפר נחום

כנישתא מרדתא דקיסרין

מאת מ. ב. לרנר

יוחנן, ראש הדור השני, ב"כנישתא דקיסרין" שב-
כבלי יבמות סה, ב וכן העדות של ר' לוי בר חיחה,
בן הדור הרביעי, על ביקורו בקיסרין כששמע את
אנשי המקום קוראים את השמע "אליניסחון"
(Hellenisti) בבית הכנסת שלהם(?) וביקש להפסיק
קם (ירוש. סוטה ז, א) שייכים גם הם ל"כנישתא
מרדתא דקיסרין". רשאים אנו לומר כך, מכיוון שבמ-
קורות אמוראיים לא הגיעה אלינו ידיעה כלשהי על
בית-כנסת אחר באותה תקופה.
ואעפ"כ טרם נחברר סופית ניסוחה המדויק של
כתיבת שמו של אותו בית-כנסת בקיסרין. כמובן
שינויים כאלו הגם רבייחשיבות ועלולים להשפיע
גם על פירוש שמו של ביהכ"ג שאנו עתידים לעסוק
בו, והרי לפנינו ורשימת השמות ע"ס המקורות השור-
נים. אגב, כותב הסורים הללו איננו יכול להצביע על
דוגמא דומה של שינויים מה רבים של מלה או מונח,
החל מן כתבייד ועד לדפוסים החדשים, ואשר ממנה
הסיקו מסקנות היסטוריות מרחיקות לכת:

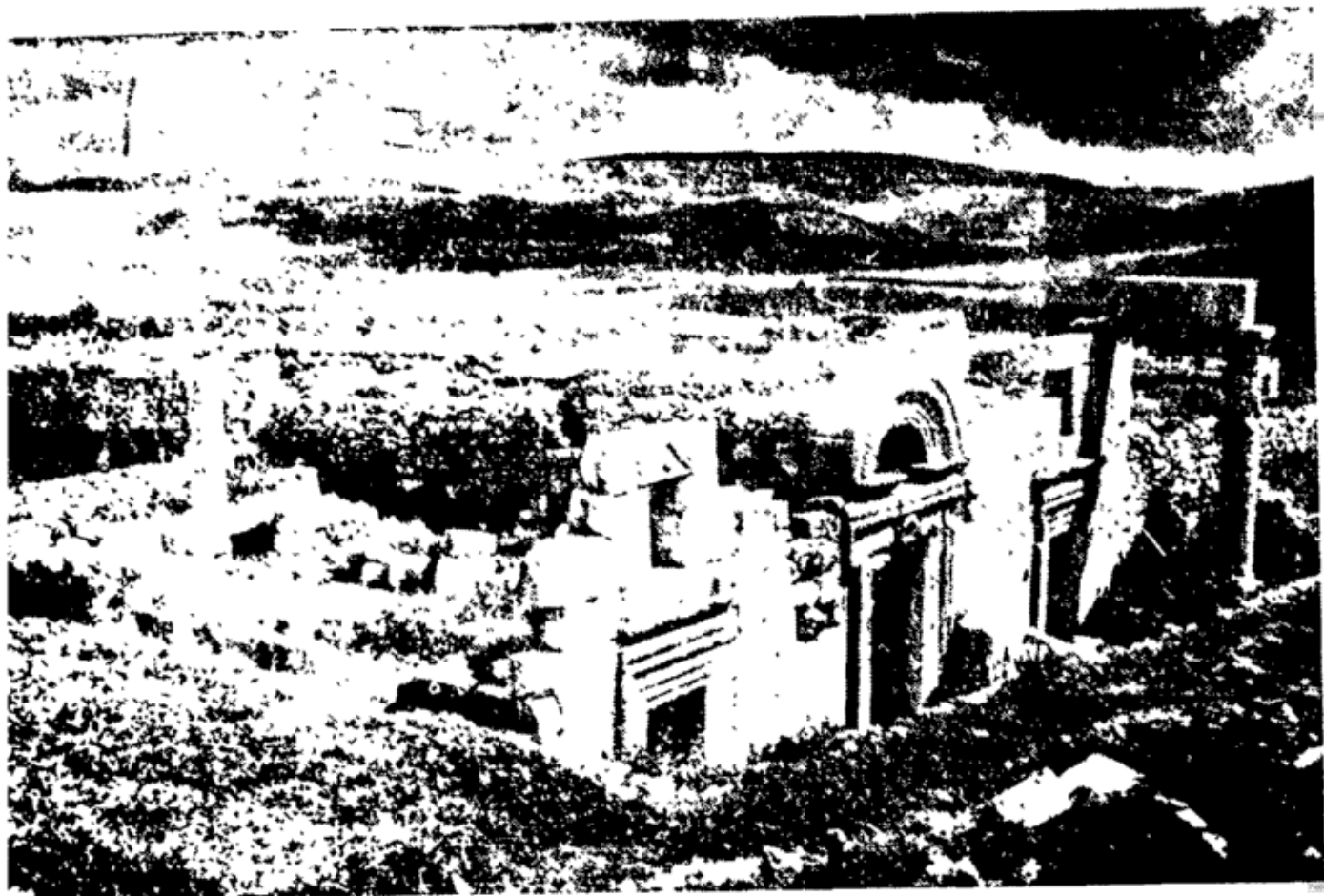
(2) כך היא הגירסא בכ"י רומי, ע"י ש. ליברמן,
על הירושלמי (ירוש. תרפ"ט) עמ' 71, בקשר
לשימוש בשפה היוונית בביהכ"ג, ע"י בספרו של
פרופ' ליברמן "יוונית ויוונית בא"י" (ירוש.
תשכ"ג) עמ' 51—22.

אחד מבתי הכנסת המפורסמים והידועים במקורו-
תינו הספרותיים הוא "כנישתא מרדתא דקיס-
רין". בירושלמי ובמדרשי א"י מצאנו את ר' אבהו,
ראש ישיבה ודיין בישיבת קיסריה בסוף המאה השלי-
שית ובתחילת המאה הרביעית באותו בית-הכנסת
כשהוא יושב ומלמד (ירוש. ברכות ג, א; איכ"ר א, ג
דפוס ראשון) או יושב ולמד (במד"ר יב, ג) או יושב
ודורש (איכ"ר שם מהד. בוכר עמ' 63). בהודמנות
אחרת מצאנוהו יושב שם יחידי בדיון כדיון מומחה
(ירוש. סנהדרין א, א).

אף בדור הרביעי של אמוראי א"י, תלמידי ר'
אבהו, שמענו על יעקב איש כפר נבוריא ור' יצחק
בר' אלעזר שתרגמו פסוקים מספר חבקוק בגנות הד-
יינים שהיו מחמנים בכסף (מדרש שמואל ז, ירוש.
בכורים ג, ג), בבית כנסת זה.

יש להניח שאף המסורת המייחסת פסק דין לר'

(1) לפי הירושלמי רק ר' יצחק בן אלעזר לבדו תרגם
פסוק בקיסרין. והשווה: בבלי סנהדרין ז, ב
למסופר בשמו של יהודה בר נחמני, מתורגמנו
של ריש לקיש, בן הדור השני, בענין "אליו
דמתניו בכסף" ע"י במאמרו החשוב של ג. אלון
מחקרים בתולדות ישראל, כ"ב (ת"א תשי"ח)
עמ' 57—15.

שרידי בית הכנסת העתיק בכפר-ברעם בגליל

חו ההיסטורית של שם זה. הם ראו בשם הניתן לבית-הכנסת קשר למאורע היסטורי שמשנת 66 לספירה — ראשית המרד היהודי ברומאים. לפי ההסבר הניתן, פרץ המרד הגדול כתוצאה מסכסוך סביב בית-הכנסת בקיסרין (מלחמות ב, יד, ד-ה), ואותו בית-הכנסת קיבל את שמו שאיתו אנו מוצאים במאה השלישית והרביעית „כנישתא מרדא” או בית-הכנסת של המרד.¹

אליבא דאמת, אין אותו בית-הכנסת בקיסריה שמ- לפני החורבן, אשר שימש סלע המחלוקת במריבה קשה, בין בעליו היווני והיהודים אשר חכרוהו(?)

עמ' 286; והשווה ז. פרנקל, מבוא הירושלמי (ברסלאו תר"ל) ה, א; ל. גינצברג, פירושים וחידושים בירושלמי שם; ש. קרויס, בתי-כנסת בזמן העתיק (גרמנית), (ברלין 1922) עמ' 204.

(9) לפי תרגום מדויק היינו צריכים לומר „בית-הכנסת המורד”, החוקרים ידעו להצביע על דוגמאות של הכינוי הזה מן המקרא: א) „קריאת מרדא, ובאישתא בנין” (עזרא ד, יב) המובא ע"י גינצברג, ב) „כרכא מרודא דקיסרין” (תרגום ירושלמי במדבר כד, יט) המובא ע"י קרויס. בקשר למשמעות הפסוק האחרון מבחינה היסטורית, השווה ל. כרונגרף של מללס (Malalas) יח, 232 (מובא בפ' הישוב, ח"א, עמ' 149), מענין שקריאת קיסרין „עיר מורדנית” איננה בגלל מרד היהודים, אלא מחמת נוקשותם ותוקפנותם של שליטיה הרומאיים, ולכן עשו היהודים והשומרונים יד אחת להיפרע מהם.

- (1) מדדתה — ירושלמי ברכות — דפוס קרוטושין.
- (2) מדדתא — ירושלמי ברכות — דפוס אמסטרדם.
- (3) מדרתה — ירושלמי ברכות — דפוס וורשא.
- (4) מרדא — ירושלמי ברכות — דפוס קושטא;² כ"י ר' שלמה סריליו;³ כ"י רומי; ירושלמי נזיר — דפוס קרוטושין; במדבר רבה — דפוס קושטא;⁴ כ"י אוקספורד.⁵
- (5) מדרתא — ירושלמי נזיר — דפוס וורשא; ירושלמי סנהדרין — דפוסים; ירושלמי בכורים — דפוסים.
- (6) מרודתא — מדרש שמואל (דפוס+בובר).
- (7) מדוכתא — איכה רבתי — דפוס ראשון (פירוש רע"ט).
- (8) מודא יתיה — איכה רבתי — בובר.⁶

בית הכנסת של המרד

ע"פ הכלל „אחרי רבים להטות” יכולנו לבחור בנוסח הרביעי „מרדא” כרווח ביותר ולכן הנכון ביותר. ואמנם, בחרו בו חוקרי ההיסטוריה מגראץ ואילך לא בגלל ריבוי הנוסחאות אלא בגלל משמעות

- (3) ע"פ ר' לוי גינצבור, „פירושים וחידושים בירושלמי”, כ"ג (נ. י. תש"א) עמ' 94.
- (4) ע"פ הנ"ל, „שרידי הירושלמי” (נ. י. 1909) עמ' 348.
- (5) ע"פ מ. שובה, ס' היובל למארקס (נ. י. תש"י) עמ' תמח.
- (6) ובס' הישוב ח"א (ירוש. תרצ"ט) עמ' 146 הודפס בשיבוש: מדונתא.
- (7) ושם בשיבוש נוסף: מודא יתיה.
- (8) דברי ימי ישראל (גרמנית) כרך ד' (לייפציג

וביקשו לקנותו בדמים רבים נחשב להיות ראשית המדר אף בעיני יוסיפוס. לכל היותר יש לפנינו הסחה לראשית המלחמה כלשונו של יוסיפוס, ואף זאת לא בגלל סכסוך בית הכנסת ומעשיו של היווני מחורח הריב, שיצא בשבת, והפך סיר נפוח(?) עם פיו למטה והציג אותו לפני מבוא בית הכנסת וזכה עליו צפרים בשבת¹⁰ (שם ה) אלא מחמת המאורע שקדם לו, והוא גזר דינו של הקיסר גירון במתן השלטון לסורים בעיר. עכ"פ רב המרחק בין המושג מדר לבין המושג מלחמה, ומאותו בית הכנסת לא פרץ מדר מאורגן ומתוכנן, כפי שיכולנו לחשוב ע"פ השם הניתן לו.

ולא עוד אלא שבית הכנסת הנזכר היה מצוי כנראה ברובע היווני של העיר ולכן קשתה הגישה אליו. עובדה זו מחזקת את דעתנו¹¹ שבמקום זה הקים אס"טסינוס את האודיון¹² הגדול הקשור לתיאטרון הגדול, כפי שנמסר ע"י מללס (Malalas) הכרוניקון הביצני¹³ סיני מן המאה הששית.

ואם אין ראיה לדבר במקורותינו, הרי זכר לדבר יש: אמר ר' יוסי בר חנינא — — — — —, והיה כאלוף ביהודה, ועקרון כיבוסי — אלו (תראסיות) [תאס"ריות] וקרקסיות שבאדום, שעתידין שרי יהודה ללמד בזן תורה ברבים" (מגילה י, א). מאמרו של ר' יוסי בר חנינא רומז לא רק לניגיד הקיים בין בתי הכנסת ובתי מדרש מצד אחד, ותאטריות וקרקסאות, מקומות שעובדים שם ג"כ עבודה זרה¹⁴ מצד שני, אלא לכך

(10) קשה להסביר את כוונתו של היווני, וכנראה שמעשה חילול שבת (שחיטת הצפורים) לנגד עיניו ניהם של היהודים וטומאת המקום בשבת, יש בהם להרגיז, ויש מפרשים שנעשה כאן זלזול ביהודים ורמז שהם מצורעים וזקוקים לטהרה ע"י צפורי מצורע. מאידך גיסא, מצאנו שהצפור שימשה סמל לשלטונו של הקיסר על העולם ואחד האי סורים החמורים ביותר באיסורי עבודה זרה (ט"ז ג, א) שהם קשורים לפולחן הקיסר, וע' במאמרו החשוב של מ"ר פרופ' א. א. אורבך, "הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית", במאה השניה ובמאה השלישית" ב"ארכ"ישראל" כ"ה (תשי"ט) עמ' 189—205.

(11) כדברי גראץ שם, הערה 5.
(12) אודיון (wdeion) הנו אולם מיוחד, בדרך כלל מכוסה בגג, להצגות מוסיקליות, והקשור ע"י מעבר או מרפסת אל תיאטרון.

(13) גראץ שם, והשווה ג' אלון, "תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד" כ"א (ת"א תשי"ט) עמ' 44.

לפי זאת, צריכים להימצא שרידים של תיאטרון באזור הצפוני של קיסריה סמוך לרובע היהודי. ואמנם ע"פ תצלומים מן האוויר שנעשו לפני כעשרים וחמש שנה (השווה: א. רייפנברג, "המזרח וארץ הישימות", ירוש. תש"ט, לוח 53) קבע ד"ר רייפנברג אמפיתיאטרון בצפון העיר! עוד כמה שידוע לכותב הסורים הללו לא חפרו בשטח זה, ואם כן הוא מחכה לחשיפה.

והנה יש בזאת ליישב את תמיהתו של פרופ' א. שליט, "הורדוס המלך" (ירוש. תש"ד) עמ' 172, על יוסיפוס פלביוס. (וע' מש"כ ב"הארץ" מיום 21 ביוני 1963, במדור "תרבות וספרות עמ' 15). מחכמי קיסרין בדור השני לאמוראים, ע"י בספרו של ש. צורי, "ר' יוסי בר חנינא מקיסרין" (ירוש. תרפ"ו).

(14) השווה לראשית מאמרו: "בית במיא שלהם... בית גליא שלהם", ובמקומות הללו במאה הרביעית עית שפכו קיתונות של לעג על היהודים, תושבי

שב"קיסרין בת אדום" (מגילה שם, איכ"ר ד, כא) נכבש בית הכנסת של יהודים בכוח, ולכן לעתיד לבוא, תחזור העטרה ליושנה, וילמדו שם תורה ברבים. כנגד תפיסה זו יצא א. א. גדנסקי¹⁵ ואם כי טעה במקצת בחישובי השנים לפנה"ס ואחרי הספירה, אנו יכולים להסכים עם מסקנתו ש"לא יתכן שהיוונים שגרו בקיסריה לא שרפו את בית הכנסת, שהוא אבן המריבה. אם לא שרפוהו, לכל הפחות הרסו אותו".¹⁶ דבריו של מללס יכולים לאשר זאת!

מאידך גיסא, קשה לקבל את הסברו של גדנסקי ש"כנישתא מרדתא" פירושו — כנס המורדים, בימי מרד גלוס. עצם העובדה שר' אבהו נסטר כשלושים שנה לפני מרד זה, יש בו להפריך כל קשר אליו.¹⁷

המחקר הארכיאולוגי והאפיקרמי בשנים האחרונות התקדם המחקר הארכיאולוגי של קיסריה בהרבה ואם כי עיקר התגליות ועיקר ההתענינות מתרכזים סביב המבנים הרומאיים מימי הורדוס, לא נעדר אלה גם סביב בית הכנסת של קיסריה. סימניו הראשונים של בית הכנסת נתגלו ע"י סוור בצפון העיר, כמאה מטר מצפון לבית הקברות הערבי בניסן חר"ץ (1930). בדו"ח הסוור שהתפרסם ב"ציון", יריעות החברה הא"י וכו', שנה א', עמ' 53, כתב דוד בנבנשתי: "מצאנו לימין השביל המוביל העירה כו' תרת עמוד ועליה חקוקות שלוש המנורות הקדושות, בעלות שבעת הקנים: הצד האחורי חלק בלי כל פסול" (עין החמונה המצורפת).

בשנת 1945 נחשפו שרידי פסיפסים באותו אזור בקרבת החוף שכללו בין היתר קטע של פסוק ישעיהו מ, לא ע"פ גוסס חרגום השבעים ביוונית, וכן כתובת על ש"ילויס נדר... רגל" של הפסיפס, ועוד כתובת המזכירה את המלה Marouta, שאליה נחזור עוד. בכל התגליות הללו ובפיענוחן עסק פרופ' מ. שובת.¹⁸ בשנת 1956 גילה פרופ' מ. אבי-יונה עמודים וזכרות עם מנורה חקוקה ועוד שתי כתובות ואזור שמצפון לעיר הצלבנית.¹⁹ בהמשך החסירות בשנת 1962 נתגלו כתובות חדשות²⁰ ושרידים של בית הכנסת — כולל רצפת מוזאיקה מפוארת. כן נחשף שם מטמון של מטבעות, המאחרים שבעיהם מימות גלוס קיסר. סימני פחם ואדמה חרוכה מעידים על כך שבית הכנסת נשרף בימי מרד גלוס (351) ונבנה רק במאה החמישית. אלא שלא ידעו על קיומם של המטבעות שהיו מונחים כאבן שאין לה תופכין במשך 1700 שנה.²¹

בפיענוח כתובת ה-Marouta הציע פרופ' שובת שני פתרונות: "א" "מרותה" הוא שם פרטי של ראש בית הכנסת או הקהילה אשר בימיו או בזמנו נעשה תה הפעולה הנרמזת בכתובת. פרופ' שובת הביא מקור

הארץ, השווה למאמרו: "תיאטרון אנטי-יהודי בקיסרות הרומית" ב"מחניים" ע"ו (תשכ"ג), עמ' 128—9.

(16) במאמרו "כנישתא מרדתא בקיסריה" ב"סלם", שנה א' (קמט—ג) תמוז תשכ"ב, עמ' 9—27.

(17) שם עמ' 28.

(18) אמנם, ע"י לקמן בקשר לתגליות הארכיאולוגיות משנת 1962.

(19) במאמרו הנזכר, בית כנסת בקיסריה וכתובותיו, ב"ס' היובל למארכס", המלך העברי, עמ' תלג—תנ.

(20) פ. ארנולד ב"גרולס פוסט" מיום 17 באוגוסט 1962 עמ' 5.

(21) א. חיימי ב"הארץ" מיום 17 באוגוסט 1962 עמ' 9.

(22) שובה שם עמ' תמג ואילך.

עכשיו קיסריה להיות. מטרופולין של מלכים" (מגילה ו, א) וזוהי המשמעות העמוקה של אותה דרשה מפורסמת של ר' יצחק על הפסוק, "אמלאה החרבה" (יחזקאל כו, ב) "קיסרי וירושלים" — אם יאמר לך אדם חרבה שתיהן — אל תאמן. ישבו שתיהן — אל תאמן. חרבה קיסרי וישבה ירושלים — תאמן. חרבה ירושלים וישבה קיסרי — תאמן שגא' אמלאה החרבה — אם מליאה זו — חרבה זו. אם מליאה זו — חרבה זו" (מגילה שם).

עובדה היסטורית היא שעם חורבן ירושלים נעשתה קיסריה לקולוניה בימי אספסיוס²⁵ ואח"כ למטרופולין. זה נרמז ע"י המדרש: "אתה מוצא — עד שלא חרבה ירושלים, לא היתה מדינה בעולם חשובה לפניכם כלום, וכיון שחרבה, נעשו קיסרין — מטרופולין, אנטפרס — מדינה, ונייפוליס — קלוגיא" (איכ"ר פ"א, מהד. בובר, עמ' 65). הדרשן מוכיח את העם אחרי החורבן — כיון שלא רצו לתקן את הדרכים והרחובות לעולידגל, העולים ירושלימה, הרי הם מתקנים את הבורגסין והבורגנין לעולי ל.כרכי מל" כים" (=קיסריה).²⁶ והנראה הוא שיהודי קיסריה ראו את עצמם כממשיכי דרכם של אנשי ירושלים.²⁷ כמו כן, אנו מנחמים שבית הכנסת שבו מוזכר ר' יוחנן בבלי יבמות סה, ב אינו אלא "כנישתא מדינתא דקיסרין" ועורך הבבלי קיצר את השם, שהרי המוכן "עיר" כבר מובע בשם קיסרין.²⁸ אמנם ישנה בעיה לשונית ביחס לסמיכות ע"י האות "ד"=של. לפי התחביר היה צריך להיות "כניש" תא "מדינתא דקיסרין" כגון "כנישתא דגוסנא דציר סורין" (ירוש. ברכות שם; נזיר שם), והדבר צריך עיון רב.²⁹ לבסוף הגנו להציע שחזור הנוסחאות וגלגול המלה "מדינתא" במשך הדורות:

	מדינתא	
	מדונתא	
מדוכתא		מדורתא
1	מדרתא	מרודתא
מודה יתיה	מדרתא	
	מדרתא	מדדתא
	מדרתה	מדדתא

25 מדינה היא כנראה עיר חשובה. השווה רור"א, א: כל מקום שאתה מוצא עיר — מדינה. והשווה למלה polis ביוונית).
26 ע"י בהשלמות פרופ' ח. אלבק ל.סדר מועד, עמ' 489 וידוע הקושי מן המשנה במע"ש ג, ד, ודוק; והשווה איכ"ר פ"א על הכתוב "רבתי עט" בו נקראו צור וירושלים מדינתא (אצל בובר עמ' 44 בשינויים).

27 השווה: איכ"ר פ"א, מהד. בובר עמ' 65.
28 ע"י ג. אלון, תולדות וכו', כ"א, עמ' 84.
29 ע"פ מכילתא יתרו א', הורוביץ רבין עמ' 203 וע' מש"כ מו"ר פרופ' א. א. אורבך בידיעות החברה לחקירת א"י תשס"ו; והשווה ג. אלון שם עמ' 2—41.

30 ע"י היטב בירושלמי כתובות סוף פ"ד (כ"ט, ב): ולענ"ד צ"ל: "קיסרין כירושלים, ושאר כל האר" צות כיהודה", שהרי ר' מנא מקיסרין היה והוא פסק כמנהג הגליל דהיינו מנהג ירושלים.

31 תופעה מקבילה, אך שונה באופיה אנו מוצאים בילקוט האזינו רמז תתקמ"ה בעקבות במדבר"ר, ר' אבהו הוה יתיב... בהדא כנישתא דקיסרין.

32 ...כנישתא רבתא (דציפורין) (פסד"כ בובר קלו ב) והילקוט כדרכו השמיט את הכינוי, ע"י בהערה מ"ד שם).

רות מהימנים המעידים על קיומו של שם זה שהוא שם סוריארי ידוע. זמנה של הכתובת — המאה התמישית-השישית.

ב) "מרותה" ביוונית הוא השם הארמי "מרדחא" או "מרודחא"³³ עם השמטת האות הדנטיליס "ד". ו"א — נשתמר השם "כנישתא מרדחא" בכתובת המאוחרת.

עם כל החשיבות של התגליות והכתובות, שוב מאשרת לנו הארכיאולוגיה שאותו בית הכנסת שמיה" סים לו את התחלתה של מלחמת היהודים ברומאים או בעיני ההיסטוריונים "התחלת המרד הגדול" איננו אותו בית הכנסת של כתובת ה"מרותה". ע"פ התפיר רות אפשר לראות בוודאות שבית הכנסת נבנה ונהרס לפחות כשלוש פעמים במשך מאתיים שנה ויותר.³⁴

שיחזור בית הכנסת העתיק בכפר-ברעם

קשה להניח שהשם המקורי יישאר על מבנה שכבר לא היה קיים. ועוד — אף פרופ' שובה הודה שלפי הפשט "מרותה" הוא שמו של אדם, עובדה המסתברת מתוך שלל העדויות האפיגרפיות, לרבות כתובת זו.

מדינתא דקיסרין

עליכן ברצוננו להציע הצעה נוספת לפתרון הב" עיה הסבוכה של השם "כנישתא מרדחא דקיסרין": מלה זו במקורה היתה "מדינתא". אמנם קשה להציע פתרון כשיש שפע כה גדול של גירסאות ולא לבחור אף באחד מהם, אך למרות זאת ננסה לנמק את בחי" רתנו.

את הביטוי "מדינתא דקיסרין" אין אנו מוצאים לענ"ד אלא פעם אחת, במדרש שהש"ר א, ו (ווארשא א, לט): "ר' אבהו וירש לקיש הוה עללין להדא מדי" נתא דקיסרין". מהו כן עלינן למדינתא דחירופיא וגידופיא...³⁵

אם כן, ראינו שקיסרין נקראת מדינה, י"א בהקבלה לירושלים שג"כ נקראת מדינה (ר"ה ד, א ועוד).³⁶ וכשם שירושלים היתה בירת הארץ וראש עריה, באה

23 השווה לעיל הנוסח ב, מדרש שמדאל".

24 שובה שם עמ' תמד; ארנולד שם.

25 ע"י מש"כ על סיפור זה בסיני מ"ח (תשכ"א) עמ' שט.